

OB 150-LETNICI PRVE SRBSKE VSTAJE

(Iz govora na slavnostni akademiji v Ljubljani 12. februarja 1954)

Ferdo Kozak

Tovariši in tovarišice! Nocojšnji večer je namenjen proslavi dogodka, ki ni velik in pomemben praznik samo za srbski narod, pač pa je v širše zajetem pojmovanju prav tako pomemben po eni strani za vse narode Balkana, po drugi pa še posebej za južnoslovanske narode. Pred 150 leti se je v tem času pričela prva srbska vstaja, ki je bila po svojih konkretnih uspehih v nacionalnem, družbenem, mednarodnem in tudi moralnem pogledu tisto zgodovinsko dejanje, ki pomeni začetek težke, toda slavne zavestne borbe srbskega naroda za dokončno popolno osvobodjenje. Začetek prve srbske vstaje — to je obenem udarec srbskega kmeta zoper zaostali turški in sploh vsak fevdalni družbeni red, to se pravi, vzplamtela je luč nove dobe na jugovzhodu Evrope, luč napredka in svobode.

Sto let je približno trajalo, preden so mogli Turki v svoji osvajalni akciji v Evropi dokončno streti sleherno samostojnost balkanskih narodov in tudi Srbov. Sledila je dolga doba suženjstva, doba ponižanj in trpljenja, doba teme tudi v duhovnem pogledu.

Ko se je turška oblast ustalila na Balkanu, je njena ekspanzivna sila postala neposredno nevarna srednji Evropi. Stari sen turških državnikov je bil Dunaj. Tako beleži zgodovina v tem delu Evrope skoraj tri sto let neprestanih bojov. Ves ta čas je ostal v srbskem ljudstvu odpor zoper Turke izredno živ in ob sleherni priliki so večje ali manjše srbske sile izkoriščale situacijo, da so se spoprijele s svojim smrtnim sovražnikom. Avstrijci so v svojih vojnah proti Turčiji vedno računali na to pomoč, ki ji jo je moglo nuditi srbsko ljudstvo, čeprav so ga pri sklepanjih miru potem po navadi prepuščali njegovi usodi.

Proti koncu 18. stoletja je Avstrija zaradi anarhije, ki je tedaj vladala v celi, od neprestanih vojn znatno oslabljeni Turčiji, sklenila zvezo z Rusijo in se pričela pripravljati na vojno. Srbi so pozabili na nevšečnosti, ki so jih bili poprej doživeli s strani Avstrije, med ljudstvom je zavrelo. In ko se je začela vojna, so se Srbi hrabro in uspešno

borili ter so prodrli do Kruševca in do Studenice. V istem času so tudi Črnogorci zgrabili za orožje. Toda tudi ta vojna je v celoti pomenila za Srbe veliko razočaranje. Veliko so si obetali od nje, toda avstrijska aktivnost je bila medla, vrh tega pa so še splošne mednarodne razmere, zlasti francoska revolucija silile Avstrijo v sklenitev miru.

Tedaj je prišlo do dogodka, ki je bil v tej dobi gotovo najvažnejši. Po odredbah med Avstrijo in Turčijo sklenjenega miru bi se janičarji, ki so pred vojno sila okrutno izvajali fevdalno oblast nad Srbi, ne smeli več vrniti v beograjski pašaluk. Kazalo je, da ima turška državna oblast resen namen, začeti z obsežnimi reformami v državi. Toda janičarji so tik pred koncem stoletja izsilili svojo vrnitev s trdnim namenom, da obnove isto brezpravno stanje v beograjskem pašaluku, kakršno je bilo pred vojno. Štirje janičarski poglavarji, dahije imenovani, so si osvojili vso oblast in zavladali z brezobzirnim nasiljem. Toda Srbi niso bili pripravljeni pripustiti, da se vrnejo stare razmere. Pričeli so se pripravljati na vstajo zoper dahije. Ti so izvedeli za te priprave in med njimi je obveljalo prepričanje, da je treba vsako uporniško gibanje ljudstva s silo zatreti. Odločili so se, da pomorijo vse vidnejše srbske osebnosti. Tako se je v začetku leta 1804 začelo pobijanje srbskih srenjskih knezov, kar je bilo neposredni povod za vstajo. Ob koncu januarja so se pričeli posebno v Šumadiji in na Kolubari zbirati kmetje v čete in v začetku februarja je bil v Orašcu sestanek uglednih srbskih mož. Na tem sestanku so izvolili Jurija Petrovića-Karadjordja za voditelja vstaje. Kmalu nato se je vstaja razširila po celem beograjskem pašaluku. Kakor trdi srbski zgodovinar St. Stanojević, tedaj še nihče od Srbov ni pomišljal na samostojno državo. Toda ta misel je med uporniki, posebno med najbolj prosvetljenimi, kaj hitro prevladala. V veliki meri so bili tudi Srbi, ki so prihajali iz Avstrije, tega mnenja, da je prišel čas, ko se bodo Srbi popolnoma otresli tujega jarma. Borba, ki se je pričela s prvo vstajo, je trajala več let in jo obeležujejo imena legendarnih junakov Črnega Jurija, hajduka Veljka, Sindjelića in drugih. Bila je to krvava zagrizena, junaška borba, v kateri je srbsko orožje izvojevalo premnogo slavnih zmag. Čeprav so Turki vstajo naposled le zadušili, se je to zgodilo pravzaprav le na videz. Vse množično klanje in mučenje srbskega življa, ki je sledilo, vsa turška nasilnost in objest niso mogle zabrisati trajnih in neutajljivih uspehov tega velikega dejanja srbskega ljudstva, ki je z njimi dejansko že utrdilo temelje svoji svobodi in neodvisnosti.

Če ob tem dokaj strnjenem zgodovinskem orisu poskusimo na kratko označiti pomen prve srbske vstaje, se nam nakazujejo naslednji zaključki.

Pritisk turških fevdalcev, posebno pa janičarjev, je v srbskem ljudstvu prebujal vse večji odpor, dokler ni prišlo do oboroženega upora. To se je zgodilo leta 1804, torej nekaj let po francoski revoluciji, ki je zrušila francoski fevdalni red in so šle njene ideje kakor ogenj po vsej Evropi. Ni dvoma, da so tudi v daljnem beograjskem pašaluku odjeknile v bolj prosvetljenih glavah. Saj moremo trditi, da ima tedanji udarec srbske vstaje proti izkoriščanju in narodnem zatiranju povsem značaj prave, družbenim prilikam ustrezajoče buržoazno-demokratske revolucije na Balkanu. Po svojih končnih uspehih je ta revolucija še bolj dosledno uničila na svojem območju fevdalizem, kakor pa se je to v 19. stoletju zgodilo v zahodni in srednji Evropi. In kakor je francoska revolucija predramila vse evropske dežele in odprla pred njimi nova pota razvoja, je v beograjskem pašaluku razvita zastava upora in borbe za svobodo bila kakor klic, ki so ga čula srca vseh podjarmljenih narodov na Balkanu. Za vse je pomenila dragoceno moralno oporo, da je zrasla njihova samozavest, zaupanje vase in v svoje lastne sile. In ni slučaj, da so temu srbskemu uporu kmalu sledili upori tudi v Grčiji in Bolgariji in je ta del Turčije postal kakor z neovladljivo eksplozivno silo nabito ozemlje, ki ga turška oblast ni mogla več popolnoma podrediti svoji volji.

Srbska vstaja pred 150 leti pomeni v novi dobi prve zametke samostojne državnosti na celem Balkanu in v prvi vrsti seveda za srbski narod. Z njo se je pričela dolgotrajna, vendar ne več prekinjena borba za popolno samostojnost, za osvobojenje vseh Srbov in za ustanovitev neodvisne države. Ob tej krvavi in junaški borbi se je tudi v južnoslovanskih narodih na zahodu utrjevalo zaupanje vase, v mlade narodne sile, v bodoče osvobojenje. Nacionalna zavest pri njih se je krepila, odpor zoper oblast tujcev je postajal močnejši in odločnejši. Dejanja, po svoji idejni vsebini sorodna prvi srbski vstaji, so navduševala ljudstvo in napredne patriote. In tako je v teku 19. stoletja zorela ideja o skupnem življenju južnoslovanskih narodov, ki je bila spočetka še dokaj meglena in utopična, ki pa je dobivala posebno v začetku 20. stoletja vse bolj konkretno vsebino. Zmagovita balkanska vojna je globoko pretresla ves jug in neposredne posledice so se pri avstrijskih južnih Slovanih kmalu pokazale. Mladina se je pričela združevati v enotne organizacije, ki so imele že izrazito nacionalno revolucionaren program. To se pravi, šlo ji je za razbitje avstro-ogrske države in za ustanovitev države južnih Slovanov. Reakcionarne sile bodisi v Srbiji bodisi pri Hrvatih in Slovencih pa so za enkrat še uspele zatemniti svetle cilje mladih generacij. Po prvi svetovni vojni je prišlo do ustanovitve države Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki se je pozneje preime-

novala v Jugoslavijo. Vladajoči sloj, buržoazija, odtujena ljudstvu in s tem vsemu zdravemu in naprednemu, ni imela nobenega razumevanja za nacionalno in socialno problematiko, ki je terjala rešitve v novi državi. Ustvarjalna sila mladih narodov se je dušila v temi monarho-fašistične diktature, v nacionalnem zatiranju, v brezobzirnem izkoriščanju s strani razkrajajočega se kapitalizma. Nacionalne in socialne koristi in potrebe jugoslovanskih narodov so bile cinično podrejane egoističnim interesom samopašne dinastije in čez noč nezaslišano obogatele reakcionarne buržoazije. Toda ideja o skupnem življenju jugoslovanskih narodov je zmagovito prestala to težko preizkušnjo. Vse, kar je bilo naprednega v državi, je pričelo ostro in neizprosno borbo za nacionalne in socialne pravice narodov in ljudstva in s tem tudi za edino pravilno, napredno, v naravi stvari utemeljeno obliko skupnega življenja naših narodov. Tako smo naposled dozoreli za veliko dejanje, za narodnoosvobodilno borbo, za našo skupno revolucijo, ko smo končno dosegli po eni strani resnično svobodo in neodvisnost jugoslovanskih narodov, po drugi strani pa smo začeli biti zmagovit boj z reakcionarno buržoazno in tudi še fevdalno miselnostjo, ter smo z enakopravnostjo naših narodov ustvarili čvrsto podlago za njihovo sožitje v skupni, neodvisni državi.

Letos se v tem mesecu po celi socialistični Jugoslaviji proslavlja začetek prve srbske vstaje. S tem proslavljamo veliko dejanje narodnih, ljudskih sil, ki je bilo zaradi svoje utemeljenosti v družbeni nujnosti, zaradi svojih, iz zdravega občutka za pravičnost in človeške pravice porojenih teženj, torej zaradi svoje visokozgodovinske in moralne upravičenosti izrazito napredno in zato tudi ustvarjalno. Vsi naši narodi se zavedajo pomembnosti tega, kar se je zgodilo pred stopetdesetimi leti, in so polni spoštovanja do tiste, za takratne vladajoče mogotce brezpomembne, prezirane raje, ki se je kljub na videz brezupnemu položaju dvignila v obrambo svojih pravic in svojega dostojanstva in si je znala za ceno najhujših žrtev izbojevati svoj prostor na soncu. To naše globoko spoštovanje pa tudi govori, kako so se v smislu socialističnih idej do dna izpremenila razmerja med našimi narodi. Medsebojno priznavanje in razumevanje je postalo zdaj temelj našega sožitja in to nas je zbližalo in povezalo v bratsko skupnost. Zato presojamo znamenita dejanja katerega koli naših narodov kot dragocene vrednote, na katerih je zgrajena svoboda naše skupne domovine. In njena svoboda je prav tako kakor svoboda vsakega naših narodov živ interes in potreba nas vseh. To bratstvo naših narodov je ena najbolj dragocenih pridobitev naše revolucije, naše skupne borbe proti zavojevalcem, in more biti Evropi in svetu zgled pravega na-

predka in humanizma. Vsak izmed naših narodov ima na svoj način težko pot do osvobojenja za seboj in zato se danes ne oddolžujemo samo spominu velikega zgodovinskega dogodka, pač pa posredno manifestiramo svojo zavest, kako dragocena je za nas svoboda in neodvisnost naše skupne socialistične domovine, in svojo voljo, da to njeno neodvisnost ohranimo v slehernem primeru, pa če bi bilo treba, tudi za ceno najtežjih žrtev.

Spočetka sem dejal, da je s prvo srbsko vstajo vzplamtela luč nove dobe na jugovzhodu Evrope, luč napredka in svobode. To je bilo v dobi prehoda iz fevdalnega v buržoazni družbeni red. Zato gotovo ne moremo govoriti o naključju, da sta v daljnem beograjskem pašaluku dejstvovala dva elementa, ki sta predstavljala bistveni netilni sili upora, in sicer težnja po narodni svobodi in odpor zoper socialno izkoriščanje. To je potisnilo srbskemu kmetu orožje v roke. In vzplamtela je luč napredka na Balkanu. Nehote se mi pri tem vsiljuje primera z našo narodnoosvobodilno borbo. To pot, na prehodu iz kapitalizma v socializem, so šli jugoslovanski narodi v skupno borbo prav tako za nacionalno in socialno osvobojenje. Vodili so nedvomno enega svojih najtežjih, najbolj krvavih bojov, polnega najstrašnejših žrtev, dokler niso dosegli svoje popolne zmage. In tudi zdaj moremo reči glede na novo, socialistično Jugoslavijo: In vzplamtela je na jugu Evrope bleščeča se luč nove dobe, luč napredka in človeške svobode.